

Tarih ve Coğrafiyacılık:

Kâtip Çelebi

**Ve ilk defa olarak İstanbulda 210 sene evvel
inhirafı pusla tayini**

Yazan : Mra.
Abdurahman

Mecmuamızın birinci sayısında yazıldığı üzere, pusla inhirafı hiç bir yerde sabit deyildir. zaman, mekân itibarıyla ibrei miknatiysi daima tahavvülât gösterir ve vakit vakitte hakikî şimâl istikametini alabilir.

Puslalar keşfolunup meydana çıktıktan sonra anlaşılmış idi ki; ibrei miknatiysi istikametleri her yerde aynı deyildir. O tarihlerde Avrupalılar bu hakikatı görmekle beraber, mürru zamanla inhirafı pusla miktarının aynı mevkide tebeddül edeceğini akıllarından bile geçirmemişlerdi. Hatta Kristof Kolomp bile, ufak donanmasıyla 1492 tarihinde İspanyadan ayrılıp garba doğru Atlas denizinin meçhul ufuklarına daldığı vakit inhirafı puslanın Palos limanındaki miktarı tahavvülünün değişeceğini de aklına getirmemiş idi.

Kolomp, Kanarya adalarına doğru seyrederken sık sık irtifa alma suretiyle tulü coğrafi tayinini ihmal etmeyordu. Müşarün-ileyh; Kanarya adalarından (Demir - Florês) ceziresine 100 mil tekarrup eylediği vakit; ibrei miknatiysinin tamamen şimali gösterdiğine şahit olmuş ve buna hayret etmişti. Git gide aksi cihete doğru tezayüde başlayan bu inhiraf, Greneviç in 39 derece garbında ve 20° „28' arzı şimaliye tam 11 dereceye baliğ olmuştu.

Bu hadise; Amiralin şöyle düşünmesini mucip oldu: (Kürei arz üzerinde öyle bir nokta mevcuttur ki, inhirafı pusla zaviyesi yoktur. Ve ibre daima ve daima şimali gösterir. Binaenaleyh böyle bir noktadan geçen nısfınnehar dairesi, bütün dünya haritaları için mebdde ittihaz edilmelidir.)

Şayanı dikkattir ki Kolomp, ibrenin mekânla tahavvülüne şahit olmakla beraber Avrupapada senelerdenberi kök salmış yanlış bir telâkkiden kendisini kurtaramamış ve bilâkis arz üzerindeki her noktada ibrenin istikameti ne ise ilelebet onu muhafaza edeceği hakkındaki kanaatını takviye etmiştir.

Yakın zamanlara kadar; eski coğrafya ve hatta elyevm bazı Rus haritalarında mebdei tul olarak Demir adasının vasatından geçen nısfınnehar dairesinin gösterilmiş bulunması hep o zamanki zihniyetin eseridir.

Biz bu ufak mukaddime ile bilmünasebe; Türk meşahiri ulemasından şiddeti zekâsiyle maruf Kâtip Çelebi merhumdan bahsetmek isteyoruz. Müşarünileyh; 1000 hicrî senesinde İstanbulda bir sipahinin sulbünden dünyaya gelmiştir. tahsil çağlarına yetiştiği vakit; Kadı zade Âraç mustafa, Kürt Abdullah, Mehmet Veli efendiler gibi o vaktin ulemasından madut zevattan ders görmüş; Hadis, Tefsir, Mantıktan başka Türkçe Arapça ve farisîden şiirler yazacak derecede iktidar göstermişti. Hakikatte ise; Çelebi merhum fitratan ulûmu fûnuna pek ziyade merbutiyet hissettiğinden; ânasıl Felemenkli olup elsinei şarkiye tahsili için İstanbula gelen ve bilahara ihtida eden bir zatten Riyaziye, hey'et ve bilhassa Coğrafiya öğrenmekle (Ulemayı İslâmiyenin Abı Ruyu) lâkabını kazanmıştır. Cihannüma namile yazdığı lâyemut eseri pek yüksektir.

1039 Tarihinde babıalide baş mukabelecilik odasına dühul ederek Dördüncü Murat devrinde vukubulan Hemedan ve

Bağdat seferlerinde Türk ordusile bulunmuş ve ordu Halepte kışlamakta iken Hicaza azimetle ifayı Hac ederek Revan seferinde yine ordu ile beraber gezmiştir.

İstanbula avdetinde; mutalâa ve te'life hasrı vücut ederek "Takvimüttevarih,, ünvanile bidayeti hilkatten kendi zamanına kadar bir tarihi umumî, Fezleke namile bir kaç senelik vaka-yii muhtevi bir tarihi Osmanî ve "Tuhfetülkibar fi esfarilbihar,, ismile devleti Osmaniye ile düveli saire arasında vukubulmuş kâffeî muharebatı bahriyenin tarihini ve anifüzzikir cihannüma eserile de memaliki Osmaniye ile Asyanın ekser cihetinin coğrafyasını yazmıştır.

Bunlardan başka (Keşfizzunun) namile arapça bir kitap dahi âlemi beşeriyete ihda etmiştir. Vefatı 1067 hicrî senesidir. Asarının cümlesi çok kıymettar isede, bilhassa Keşfizzunun her türlü methü senanın hakikaten fevkindedir. Bu kitap 1835 tarihinde Laypsig de Lâtince tercümesile ve mufasssal fihristile 6 büyük cilt üzerinden tab ve neşredilmiştir. Makalemize serlâvha ittihaz eylediğimiz (İlk defa İstanbulda inhırafı pusla tayini) şerefi işte bu büyük zata aittir.

Şöyleki :

1041 Hicrî senesinde Rumeli hisarı civarında Bebek bahçesi nam mahalde merhum kaptan Mustafa paşanın bina eylediği mesçit mihrabının istikametinde vaki ihtilâfat üzerine İstanbulca o vakit malûm olan ve keza bütün avrupalılar gibi değişmez zannolunan inhırafı pusla miktarı, esas tutularak tayin olunan cihetlerle diğer mesacidin kible istikametlerindeki külli farklar tamamen müşahede olunmuş ve buna bir mana verilememiştir. En nihayet kâtip çelebiye müracaat olundu. Çelebi merhum daha evvelce yaptığı tetkikat ve hesabatla hatanın usullerde değil, inhırafın sabit kalmadığı esasında aranması

lâzımgeleceğini şiddeti zekâsile keşfetmiş ve meseleyi de amelî olarak isbat eylemiştir. Bu bapta o vaktin lehçesile birazda kâtip Çelebiyi dinleyelim.

Müşarünileyh; Cihannümasının 65 inci sayfasinde bu meseleden bahsederken şöyle diyor:

Ancak gaflet olunmayaki, ibrenin rast noktai şimale tevecühü bazı emkineye mahsus olup bazı emkinede noktai şimalden bir miktar garbe ve bazılarında şarka mail olup ve meylü harekette dahi muttaridülhal olmamayup kâh sürat ve kâh batu ve kâh ikbal ve kâh ricat ve kâh sükûnet üzere olduğu imtidat zamanile tecrübe ve zaptolunmakla, sakın olduğumuz istanbulda dahi metni kitapta işaret olunduğu üzere noktai şimalden şarka mail idüğü nümayan oldukta cevami ve mesacit bina olunup mihrap tayin olunmak emrû vacibül ihtimamında ibreye istinat kifayet etmeyip rubu, usturlâp ve sair âlâtı rasadiyei mücribe birle amelde gaflet olunmamak için bu gûna bastı kelâm olundu.

Filvaki; 1041 hicrî senesi esnasında Rumeli hisarı civarında Bebek bahçesi nam mahalde merhum kaptan Mustafa paşanın bina eylediği mescidi şerifin mihrabı tayininde ihtilâf olunup erbabı maarif nece puslalar ve rubu usturlâp ve sair âlâtı rasadiye ihzar ettikte âlâtı rasadiyeye pusla ahvali mutabık gelmeyüp beyinlerinde tefavütü fabîş zahir olmakla bittabi puslaya itibar olunmayup âlâtı merkumenin iktizasına göre irtifa amelile mescidi şeriefe mihrap tayin olundu.

Badehu eshabı gayret cünbüşe gelip kemali teharri ve istikrar birle ciheti zapt ve bir tulü azim ibreyi havi kıblenüma yapılp imtihan olundukta, ibrenin noktai şimalden hilâfı mesmu on bir buçuk derece garba meyli müşahede olundu..)

Burada biraz tevakkuf etmemiz lâzımdır. Çelebinin bâlâ-deki ifadatından ibrenin muayyen bir istikameti muhafaza edemediği ve heyet rasadatı vasıtasile her sene miktarının tayini lâzımgelseceği daha o vakitler kendisince anlaşılmış ve İstanbulda ilk defa olarak da bu miktar tespit edilmiştir. 210 sene evvel yapılan ameliyat ve hesabat neticesinde inhi-rafı pusla miktarı garbî 11,5 dereceye baliğ olduğuda anlaşıl-larak cihannümaya kaydolunmuştur. Bu ameliyat ilmi heyetin en nazik ve sıhhatla başarılmaması müşkül mesailinden olup bu münasebetle ecdadımızın iki buçuk asır evvelki yüksek bilgi-lerini bütün cihana ve hali hazır Türk münevveranına tanı-tırken, ilk defa olarak bu hadisei tabiiyeyi keşfedip büyük bir azimlede bilâ perva tatbik ve isbat eden Çelebi merhumun huzuzu manevisi önünde en hürmetkâr bir tarzda eğilmemiz lâzımgelir.

Bahusus büyük bir kıblenümanın yapılabilmesi meselesinde Türklük namına hisseylediğim iftihar zevklerini ifade edecek tek bir kelime bulamıyorum. Binaenaleyh; ancak dört beş sayfa tutan bu ufak makale ile hazreti üstadın ruhunnu gereği gibi şad edebildiğime kani bulunuyorum. Eğer böyle ise bana ne mutlu.
